

Magyarok, romokon¹

Magyarország romokban hever, hangzik a szocialista-szabaddemokrata kormányzást megdőntő politikai erők – a Fidesz, a Jobbik, sőt az LMP – retorikája. Ezért kell az új kormánynak „újjáépítenie” az országot. Noha a ma kormányzók leginkább gazdasági értelemben beszélnek romhalmazról, tönkretett országról, de a társadalomra is mondják ezt, arra hivatkozva, hogy szétestek a lakosságot társadalommá tevő kötelékek, a szolidaritás, a kölcsönös megbecsülés, az összeszerveződés kohéziós erői. Ez utóbbit pedig nemcsak a korábbi kormánnyal szemben állóktól, de független társadalomtudósoktól, íróemberektől is hallani. Beszélhetünk-e valóban romokról? Miféle magyar nép, miféle magyar társadalom az, amely e romok között él?

A jobboldal (a Fidesz és a Jobbik) földcsuszamlásszerű választási győzelme sokakat készített olyan következtetés levonására az elmúlt hónapokban, hogy ez a magyarok őket más népektől megkülönböztető tulajdonságainak következménye. Halmai Gábor egy nagy visszhangot kiváltó cikkében a hatalommegosztáson alapuló alkotmányos rendnek az elmúlt félévben végbe ment lendületes felszámolását látva szomorúan állapítja meg: a magyar közvéleményt a dolog nem zavarja. „A nagyobb baj, hogy ... hiányzik a jogállamiság értékeinek tisztelete a lakosság többségének körében. Egy nemrégiben végzett felmérés számos adata azt igazolta, hogy a megkérdezettek többsége „nem demokratikus gondolkodású”. ... Márpedig csak a jogállami értékek iránt elkötelezett elit kényszeríthetné ki az ötödik, ismét alkotmányos köztársaságot. De ahogy a most véget ért harmadik köztársaság szomorú sorsa igazolja, ez is csak akkor lesz képes konszolidálódni, ha ezek az értékek elérik a választópolgárok ingerküszöbét is.”²

Legutóbb Debreczeni József jutott el a magyar társadalom állapotáról felvett elszomorító látülethez. „A demokrácia lebontásán munkálkodó politikai erő korlátlan hatalmat birtokol; amit a társadalom nagy többsége (szemben a demokrácia megvetett intézményeivel) lelkesen támogat. ... A magyar társadalom igazi problémája a szabadság '89-es rendjével az volt, hogy ajándékba kapta. Nem szenvedett, nem küzdött meg érte. ... Az ország népe nem a demokratikus szabadság s a vele járó felelősség ígézetében fogadta el a rendszerváltozást, csupán a tőlünk nyugatra lévő jóléti társadalom vívmányait remélte mihamarabb elérni. ... Hogy [a kétharmados Fidesz-győzelem – B.T:] bekövetkezett, az jelentős részben a magyar társadalom mentális és morális állapotának köszönhető.”³ Ilyesmire jut [korábbi írásában](#) Vásárhelyi Mária is, aki vizsgálatai alapján megállapítja, hogy a magyar társadalom értékrendjében háttérbe szorultak a demokratikus értékek. „A legfontosabb társadalmi jelzőszámok egytől egyig azt jelzik, hogy a magyar társadalom értékválasztásaiban, mentalitásában, viselkedésében egyre távolabb kerül Európa centrumától, és egyre több közös vonást mutat a balkáni vagy attól is keletre eső régió országaival. Mintha megállt volna az idő kereke, annyira aktuálisak ma is a Bibó István által boncolgatott „eltorzult magyar alkat”,

¹ [Ez az írás épít az OTKA által 46644 számon támogatott kutatómunkára](#)

² Halmai Gábor: Búcsú a jogállamtól. Élet és Irodalom, LIV. évf. 29. szám 2010. július 23.

³ Debreczeni József: A történet vége. Népszava, 2010. december 24.

„zsákutcás magyar fejlődés" kérdései.”⁴ A TÁRKI nemzetközi összehasonlítások alapján jut arra a következtetésre, hogy a lengyelektől, csehektől, szlovákoktól, sőt románoktól eltérően a magyar társadalom attitűdjei a demokratikus vagy autoriter, tekintélytisztelő értékek elfogadását illetően inkább a bolgárookra vagy az ukránokra emlékeztetnek.⁵ Mindebből úgy tűnik, mintha a magyarok, akiket a hozzáértő történészek a lengyelekkel, csehekkel, szlovákokkal, horvátokkal soroltak volna egy történelmi pályát bejárt, a korán polgárosodott Nyugat-Európa és az ortodox Kelet-Európa közé eső sávba,⁶ ma inkább kelet-európaiak lennének. A felmérések mindenesetre valami ilyesmit mutatnak. Adódik a következtetés: ez lehet az oka a demokratikus politikai erők bukásának, a Fidesz és a Jobbik látványos sikerének.

Ungváry Rudolf már korábban némiképp eltérő értelmezést vezetett be. Szerinte a magyar jobboldali nép abban az értelemben, hogy a többség, amely „arra vágyik, hogy nyelvi, etnikai, kulturális, vallási vagy akármilyen közösségbe ágyazódhassék”, ezt az „identitás- és közösségképzést” jobbról kapja meg. Ezen azt érti, hogy „a többség által hordozott közös egyetértés politikailag populista és jobboldali”, mivel „a rend pártját és a populista eszméket ... ma jobboldali pártok képviselik”.⁷ A választási eredményt pedig így értelmezi: „Megtörtént, aminek meg kellett történnie: Magyarország jobboldala (52,8 + 16,7 = 69,5 százalék) magára talált. Az igazi többséget mindig is ők alkották, de ezt elrejtette a valóság. Ők alkotják azt a „centrális erőteret”, ahol egyetlen politikai oldálnak lesz csak igazán szava, egyetlen tekintély létezik csak ... Az a jobboldali Magyarország, amely 1945-ben alámerült, amelynek nyelve és jelképei akkor befagytak, mára életre kelt.”⁸ Ezzel magyarázza a demokratikus politikai erők bukását, a Fidesz és a Jobbik látványos sikerét.

Ungváryval szemben Ripp Zoltán a megelőző három, a jobboldal illetve a baloldal és a liberálisok kiegyensúlyozott támogatottságával jellemezhető választás (1998, 2002, 2006) eredményeit a 2010-es eredményekkel egybevetve úgy véli. „... nem valószínű, hogy azokban a választókban, akik ezt a gyökeres változást szavazataikkal létrehozták, egyszeriben felszakadt az eddig lappangó, ám valójában bennük mélyen rejlő jobboldaliságuk.” Az elmúlt két évtized politikatörténeti elemzése alapján állítja: a tradicionális magyar jobboldal értékrendje sosem volt elég a politikai többséghez: „az ötvenes évek terrorját és a kádárizmus puhuló diktatúráját politikai mentalitásában túlélő, de nem eleve többségi magyar jobboldaliságot nem egyszerűen kiszabadítania kellett a rabságából annak a pártnak, amely tartósan erre kívánta alapozni hatalmát. Ennél többre volt szüksége annak, aki győzelemre esélyes és kurzusteremtésre képes erőt kívánt formálni a jobboldalon. Nem volt elég, hogy a meglévő bázist kiszolgálva megszilárdítsa a jobboldal eszmei magabiztosságát, hitét nézetei érvényességében, hanem emellett új rétegeket is hozzákapcsolva kellett felnövelnie a domináns jobboldali pártot.”⁹

⁴ Vásárhelyi Mária: Roncstársadalom. Élet és Irodalom: LIV. évf. 39. sz. 2010. október 1.

⁵ Keller Tamás: Magyarország helye a világ értéktérképén. TÁRKI, 2009.

⁶ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz..

⁷ Ungváry Rudolf: A jobboldal kormányzása felé. Népszabadság, 2008. március 14.

⁸ Ungváry Rudolf: Az egypárti „demokrácia” győzelme. Népszabadság, 2010. április 13.

⁹ Ripp Zoltán: Jobb- vagy balmagyar – Az ungváryzmus téziseiről. Mozgó Világ, 2010. július

Magam sem vagyok meggyőzve annak a gondolatmenetnek a helyességéről, amely mély történelmi meghatározottsággal magyarázza a Magyarországot most nemcsak a Nyugattól, de a szomszédos volt szocialista országoktól is elválasztó különbségeket, és a magyar társadalomnak a demokratikus értékek iránti érzéketlenségét vagy éppen jobboldali beállítottságát teszi felelőssé azért, ami történt. A második világháborút követő évtizedekben, a tervgazdaság és egypártrendszer sajátos körülményei között ugyan, de gyorsan modernizálódott az ország, milliók hagytak fel a hagyományos paraszti életformával, előrehaladt a szekularizáció, visszaszorult a tekintélyelvű értékrend, mind többen ismerik és tekintik mintának a Nyugat demokráciáit. A kérdés: mi lehet mégis az oka, hogy a megelőző három választáshoz képest 2010-re ennyire megváltoztak a politikai preferenciák? Mi lehet az oka a felmérésekben megjelenő értékrendi átalakulásnak? Azt feltételezem, hogy a magyar társadalmat olyan behatások, olyan sokkok érték az elmúlt évtizedekben, amelyek átmenetileg teremtettek olyan helyzetet, amikor a sértett magyarok, akik számára 1989 eleve kevésbé jelentette a régen várt felszabadulást, mint a csehszlovákok, lengyelek, keletnémetek vagy románok számára, a régió más népeinél nagyobb mértékben váltak fogékonyra a populista és nacionalista propagandára, a rendpárti, tekintélyelvű gondolkodásra. Érdeemes felidézni: Goethe és Heine, Marx és Engels vagy Thomas Mann hazájában a weimari köztársaságot a nácizmus széles körű társadalmi elfogadottsága követte, majd a nácizmus bukása után létrejött Európa egyik legerősebb demokráciája. A nácizmushoz az első világháború és a gazdasági világválság sokkja sodorta a német társadalmat, és a második világháború kataklizmája nyomán épült fel az új nyugatnémet demokrácia. Ilyen kataklizma remélhetően nem kell ahhoz, hogy a magyarországi magyarok túljussanak a mai helyzeten. Azon azonban el kell gondolkoznunk, hogy mi és hogyan vezetett ide. A társadalmi tudat mechanizmusainak elemzésben hozzáértés híján nem tudok versenyezni történészekkel, szociológusokkal, antropológusokkal, pszichológusokkal, de a kiváltó okok feltárásához megpróbálhatok közgazdászként hozzátenni valamit.

Homo sovieticus helyett tsz-melléküzemág, GMK és BT

A második világháborút követően Magyarországon szovjet típusú tervgazdaságot vezettek be. Az ilyen rendszerben a felnőtt lakosságban mindenki munkavállaló, a munkajövedelem az egyedüli jövedelem, a munkahely-változtatást korlátozzák, a háztartások folyó jövedelmükből veszik meg a folyó fogyasztási cikkeket, s ezek beszerzésében gyakran ütköznek hiányhelyzetekbe. Az oktatás és az egészségügyi ellátás ingyenes, e rendszereket költségvetésből finanszírozzák. Azokhoz a nagy értékű tartós javakhoz – lakáshoz, autóhoz, üdüléshez – amelyek fogyasztása a nyugati világban a legdinamikusabb, a tervgazdaságokban hatósági kiutalás útján jutnak hozzá a háztartások. Így a klasszikus tervgazdaságokban a pénzbeli jövedelemszerzés hajtóerői gyengék, a hierarchiában elfoglalt pozíció, a lojalitás illetve az ismerősök révén történő beszerzés legalább olyan fontos eszközei a háztartás fogyasztói törekvéseinek, mint a pénzszerzés. A „homo sovieticus” ezért kevésbé törekszik pótlólagos pénzjövedelem szerzésére, sokkal inkább a felsőbbséghez igazodik, illetve a szűkös javakról rendelkezők kezét keresi. A Szovjetunióhoz hasonlóan alakult a háztartások helyzete Csehszlovákiában vagy az NDK-ban is: ezekben az országokban is fölöttébb korlátozott volt a hozzáférés a fogyasztás legnagyobb értékű tételeihez, és az egyes

háztartások jövedelmi helyzetétől sokáig elszakított hozzáférés kevéssé ösztönzött pótlólagos jövedelemszerzésre.

Az MSZMP hatalomgyakorlásának 1956 után választott útja ebben is eltérítette Magyarországot a szovjet modelltől. Már korábban is megjelent egy fontos eltérés: miután az állam nem fizetett társadalmi státusukkal összhangban levő béreket az orvosoknak, miközben az egészségügyben hiányhelyzetek fokozták a betegek kiszolgáltatottságát, gyorsan elterjedt a hálapénz mint féllégális jövedelemelosztási csatorna. Mivel ez a fogyasztás egy jól körülhatárolható, sajátos körét, illetve a foglalkoztatottak egy szűk csoportját érintette, hatásai nem változtattak széles körben az emberek viselkedésén. Más volt a helyzet a fogyasztás egy másik területével: a lakáshoz jutással.

A pártvezetés az ötvenes évek végétől tudomásul vette: az országnak nincs módja arra, hogy a szovjet modellnek megfelelően költségvetésből finanszírozott tanácsi bérlakásokat biztosítson a városi lakosság tömegeinek. (A falvakban eleve maguk által épített saját házban éltek az emberek minden szocialista országban, így nálunk is.) Ezért azután bevezették a szövetkezeti, majd a társasházi lakásépítést. A lakáshoz jutás jellemző módjává a saját tulajdonú lakás megvásárlása vagy építése vált olyan közepes jövedelmű, bérből élő városiak számára is, akik másutt jellegzetesen bérlakásban élnek, hiszen nem képződik saját tulajdonú lakás megvásárlásához szükséges megtakarításuk. Magyarországon viszont a fiatal háztartások rákényszerültek, hogy maguk teremtsék valahogyan elő a lakásvásárláshoz szükséges induló tőkét, a beugrót, amely a lakás árának a piaccgazdaságokban szokásosnál nagyobb részét tette ki. Magyarországon ezzel rendkívül erőteljes ösztönzés alakult ki a pénzbeli jövedelemszerzésre. Míg az orvosi hálapénz a családok többségében kiszámíthatatlan módon felmerülő, túlnyomórészt kései életszakaszokban jelentkező kiadás volt, és valamilyen ellátást hálapénz nélkül is nyújtott az állami egészségügy, ezért a hálapénz nem alakította át a lakosság egészének a jövedelemszerzéssel kapcsolatos attitűdjét, a lakáshoz jutás hatvanas évektől elterjedő gyakorlata, mellyel fiatalon szembesültek az emberek, gyökeres változást eredményezett.

Kiegészítette ezt további két eltérés a szovjet modelltől. A háztartások abban alig költenek turizmusra: a lakhatáshoz hasonlóan az üdülést is olyan szükségletként kezeli a rendszer, amelyet a háztartások vásárlóerejétől függetlenül, hatósági kiutalás útján elégíthetnek ki az egyes családok, leginkább a szakszervezeti, munkahelyi üdültetés (a gyerekek esetében pedig az iskolai táborozás) keretében. A háztartások számára nagy költséggel járó külföldi turizmus útlevel híján ismeretlen. Többé-kevésbé hasonlóan alakult az üdültetés az NDK-ban és Csehszlovákiában is, azzal az eltéréssel, hogy az ottani lakosság a szocialista országokba viszonylag szabadon utazhatott, és e két országban elterjedt a saját tulajdoni, bár szerény nyaralók építése is. Magyarországon is elterjedt a szakszervezeti üdültetés, de a külföldi utazás viszonylag korai szabaddá tétele és a széles körű üdülőépítés nálunk további erőteljes ösztönzést jelentett a jövedelemszerzésre azoknál a háztartásoknál, amelyek az első lakás nagy erőfeszítésekkel történő megszerzésén már túljutottak.

Az autó a harmadik nagy értékű fogyasztási jószág, amelynek megszerzése nagy erőfeszítést kíván a háztartásoktól. A Szovjetunióban a lakosság elenyésző töredéke juthatott saját autóhoz a nyolcvanas évekig, általában kiutalásos alapon a munkahelytől. A kis kelet-európai országokban már a hatvanas évektől kedvezőbb kör juthatott autóhoz, de az NDK-ban nagyon hosszú volt a várakozási idő és szűk a választék. Csehszlovákiában, Magyarországon és másutt rövidebbek voltak a várakozási idők, és nálunk nemhogy hitelt nem lehetett az autóvásárláshoz igénybe venni, de a megrendeléskor be kellett fizetni az autó árának egy részét. Így az autóvásárlás lett a közepesnél magasabb jövedelmű, kedvező társadalmi státuszú háztartások számára a jövedelemszerzés harmadik fontos ösztönzője.

Ez a három tétel tehát – a lakás, az autó és az esetleges nyaraló megszerzése, illetve a nyaralás finanszírozása – a jövedelemszerzés erőteljes, az egykori szocialista országok többségében ismeretlen ösztönzését teremtette meg már a hatvanas-hetvenes évekre Magyarországon. Hozzájárult ehhez, hogy a további fogyasztási cikkek terén is gazdagabb áruválaszték állt a magyarországi fogyasztók rendelkezésére, mint az NDK-ban vagy Csehszlovákiában, a Szovjetunióról vagy Romániáról nem is beszélve. E jövedelemszerzési törekvésnek erős dinamizáló hatása volt a hetvenes-nyolcvanas évek magyar gazdaságában. Ugyanakkor a jövedelemszerzés előtérbe kerülése irritálta a szocialista rendszer elkötelezett híveit: erről szólt a hatvanas években a frizsider-szocializmus körüli vita.

Az állami vállalatokba és szövetkezetekbe szervezett gazdaságban, a munkavállalói és szövetkezeti tagsági jövedelemszerzés hivatalos keretei között nem volt lehetőség a lakáshoz jutás (és persze az autóvásárlás, üdüléépítés) költségeit fedező jövedelmek megszerzésére. Egyfelől ez a jövedelemszerzési törekvés, másfelől a hiánygazdaságban sokféle termék és szolgáltatás iránt jelentkező kielégítetlen kereslet találkozása hívta létre a hatvanas-hetvenes években, az állami és szövetkezeti munkahelyeken végzett tevékenység mellett széles körben megjelenő nem regisztrált, önálló magánszemélyek által „szabadidőben” végzett és magánfogyasztók által megfizetett munkavégzést, a széles körű fekete gazdaságot.

Erre is figyelve teremtették meg a hatvanas évek végétől a pótlólagos jövedelemhez jutás olyan lehetőségeit, amelyek más szocialista országokban jobbra ismeretlenek voltak. A hatvanas évek végétől oldódott az államilag szabályozott keresetekből élő munkavállalói pozíciónak addig csupán a maszekok szűk körét eltűrő majdnem-kizárólagossága. Az 1968-as új mechanizmus egyik fontos eleme volt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben kialakuló melléküzemágak hálózata. A szövetkezet formai keretén belül ipari, kereskedelmi és szolgáltató kisvállalkozások jelentek meg. Ezekre mint a szövetkezetek részére nem volt érvényes a kereseteket az egész állami szektorban korlátozó bérszabályozás. Lényegesen nagyobb munkaintenzitás és szabályozatlan munkakörülmények mellett sokkal magasabb jövedelmekre lehetett az ezrével alakuló melléküzemekben szert tenni.

Újabb évtized elteltével, a nyolcvanas évek elején következett a második hullám. Felismerve, hogy a nagyvállalatok dominanciája, vagyis a kisvállalkozások hiánya a magyar gazdaság gyenge versenyképességének egyik oka, és látva a fekete gazdaság ellenállhatatlan terjedését, 1982-től új önálló kisvállalkozási formákat vezettek be: a gazdasági munkaközösségeket és a

kisszövetkezeteket. Ezek tölthették be azokat a réseket, amelyek a magyar gazdaságot jellemezték, s esélyt adtak a hiány visszaszorítására. Ennél is fontosabbak voltak a vállalati gazdasági munkaközösségek, amelyek az állami vállalatokon belül teremtették meg a túlmunkával összekapcsolt pótlólagos jövedelemszerzés legális, az állami bérszabályozást megkerülő formáját.

Mire tehát eljutottunk a rendszerváltásig, a magyar társadalomban már korántsem volt kizárólagos a szovjet típusú tervgazdaságokban uralkodó mentalitás, amely az egyes háztartások anyagi felemelkedését egyértelműen csak az államtól várta. Sajátos duális attitűd alakult ki. A vállalati vagy szövetkezeti munkahely biztosítottsága, az ingyenes oktatás és ingyenesnek hirdetett – bár valójában működésében a hálapénzre épülő – egészségügyi ellátás talaján az államtól várták az emberek a biztonságos alapszintű megélhetést. Abban viszont megoszlott a társadalom, hogy az ehhez képest elérendő felemelkedést a hivatalos hierarchián belüli előmeneteltől várják, vagy abból a szférából, ahol a többletjövedelemre piaci teljesítmények alapján lehet szert tenni. Mindinkább bővült az utóbbi mentalitást követők köre. A magyarok jelentős részében tudatosodott, hogy életviszonyaik alakulása nem állami juttatásoktól, hanem saját piaci teljesítményüktől függ.

Volt ennek az átalakulásnak egy hosszú távon ható, fontos sajátossága. Miközben a kormány pragmatikus megfontolásokból teret engedett piaci gazdálkodási formáknak és azok keretei között kibontakozó jövedelemszerzési lehetőségeknek, ezek a rendszer meghatározó intézményeinek – az állami vállalati és szövetkezeti hálózat, az azokban érvényesülő, bár a korábbiaknál lazább kötöttségek – fennmaradása mellett, annak a rendszernek a réseiben nyertek teret és indultak sajátos virágzásnak, mintegy gyomnövényként. A hatvanas évek végén elfogadták a tsz-melléküzemeket, de ferde szemmel néztek rájuk, és korlátozták is a működésüket, mivel az állami vállalatok vezetőit sértette, hogy a melléküzemek a bérszabályozást kijátszva többet tudtak fizetni a jó szakembereknek. A vállalati gazdasági munkaközösségekben is a bérszabályozás kijátszásával tudtak sokat keresni az ott dolgozók, miközben ugyanannál a vállalatnál a fő munkaidőben továbbra is a bérezés korábbi kötöttségei érvényesültek. Az állam tehát a maga praktikus megfontolásaiból elfogadta, tudomásul vette az uralkodó normák kijátszását. Mintha a mellékutcában nem lenne érvényes a jobbkézsabály, és mindenki tudomásul venné, ha valaki az ellenkező irányban hajt be az egyirányú utcába (aminek gyakran lehet tanúja az ember Olaszországban). Az ország elindult azon az úton, amelyen egyfelől mind nagyobb tere nyílt a jövedelemszerzési törekvések dinamizáló hatásának, másfelől viszont normává vált a normaszegés, és erodálódott az állami intézmények tekintélye, elfogadottsága.

Ugyanebben az időszakban a piacgazdaság elemeinek megjelenésével kialakultak a piaci kapcsolatok normái, a piaci szereplők többnyire korrekt viszonya. Létrejött egyfajta bizalmi dualitás: az államhoz fűződő viszonyt a bizalmatlanság jellemezte, elfogadott dolog lett az állammal szembeni kötelezettségek kijátszása (elvégre maga az állam teremtette meg a bérszabályozás megkerülésének intézményeit), ugyanakkor a piaci partnerekhez, más magánszereplőkhöz fűződő kapcsolatokban megjelent a piacgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen kölcsönös bizalom.

Míg a rendszerváltás előtt, amikor az állami és szövetkezeti szektorban a kereseteket nem adóztatták, a fekete gazdaság a bérszabályozás megkerülésére irányult, és ezt szolgálták a maga az állam által kezdeményezett új vállalkozási formák is, a bérszabályozás megszűnése és az 1988-as adóreform után – a nyugati piacgazdaságokhoz hasonlóan – az adózás elkerülésére irányultak a normaszegési törekvések. Ennek tere kibővült. A kilencvenes évtizedben visszavonhatatlanul felbomlott a gazdaság nagyvállalati és szövetkezeti szerveződése, tömegesen kényszerültek az emberek arra, hogy kényszervállalkozásokban keressék a túlélés lehetőségét. Megjelent sok százezer új apróvállalkozás, amelyek pénzügyeit és foglalkoztatási viszonyait a hatóságok nem tudták ellenőrizni. Megnyílt tehát mind a lehetőség, mind az erős késztetés a teljesen vagy részben fekete foglalkoztatásra: e kisvállalkozások a foglalkoztatottak egy részét be sem jelentették, másokat minimálbéren jelentettek be, és mindenkit zsebbe fizettek. A korábbinál is jobban elterjedt tehát a normává lett normaszegés, amit azért is eltűrt az állam, mert e vállalkozások jó része a közterhek teljes megfizetése esetén nem tudott volna fennmaradni. A szellemi munkavégzés számos területén általánossá váltak az egy személyes álvállalkozások (betéti társaságok) azzal a céllal, hogy a jövedelmeket „elköltségeljék”, illetve személyi jövedelemadó helyett alacsonyabb vállalkozói adót kelljen csak utánuk fizetni. Ennek a jelenségnek a korlátozására irányult, de annak részbeni elfogadását, legalizálását is jelentette az EVA (egyszerűsített vállalkozási adó) bevezetése. Ismét az történik tehát – mint a tsz-melléküzemek vagy a vgmk-k idején –, hogy az állam tudomásul veszi a normává vált normaszegést. A magyar gazdasági szereplők viselkedésének alapvető sajátossága lett ez, s vele az állammal szembeni bizalmatlanság is, aminek tükörképe, hogy az állam sem bízik polgáraiban.

A kilencvenes években megjelenik a normává váló normaszegés különösen veszedelmes esete: a fekete pártfinanszírozás. A pártokat finanszírozó legális adományozás gazdasági háttere hiányzott, a költségvetési finanszírozás pedig nem volt elegendő a választási kampánykiadások fedezetére, ezért az MDF-Fidesz székházügytől és a Tocsik-ügytől kezdődően a pártok közpénzek illegális átcsatornázásával teremtették meg tevékenységük forrásait. A kormányzati illetve önkormányzati pozícióhoz jutott pártok széles körben éltek az ilyen megoldásokkal, országszerte sok tisztségviselő vált ennek részesévé, s e gyakorlat a pártokban köztudottá és elfogadottá vált. Érzékelték ezt a vállalkozók, a közpénzeket kezelő tisztviselők, akik ezzel valahol kapcsolatba kerültek, s az erre vonatkozó ismeretek terjedése nagyban hozzájárult az állammal és a politikai osztállyal szembeni széles körű bizalmatlansághoz. Az általánosan normává vált normaszegés világában, amelyet átjár a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás, amikor tehát a társadalmat összetartó legfontosabb normák – mint a közteherviselés – válnak kérdésessé, a társadalom sérülékenyebbé válik, és nehezebben viseli az esetleg előálló megpróbáltatásokat. Márpedig a kilencvenes évek új megpróbáltatásokat hoztak Magyarország számára.

Két évtized sokkjai

A tervgazdaság 1989 körüli összeomlása azáltal teremtett a nyolcvanas évekhez képest új helyzetet, hogy az állam a munkahelyek biztonságának tekintetében nem garantálja többé a

megélhetés elemi feltételeit. (Közben az általános egészségügyi ellátás, az ingyenes oktatás és a nyugdíjrendszer nyújtotta biztonság fennmaradt.) Az alapszintű folyamatos jövedelemszerzés biztonságának megszűnése – elvégre néhány éven belül másfélmillió munkahely szűnt meg – azt jelentette, hogy immár nemcsak a pótlólagos jövedelemhez jutás függött piaci teljesítménytől (mint mind szélesebb kört illetően a hetvenes-nyolcvanas években), hanem az alapszintű jövedelemszerzés lehetőségének megőrzése is. Igazi sokk volt mindez nemcsak az érintetteknek, de családtagjaiknak, környezetüknek is. Emellett 1990 és 1993 között 16 százalékkal csökkent a reálbér, 15 százalékkal a nyugdíjak reálértéke, 8 százalékkal a fogyasztás. Nemcsak azok, akik már korábban megtanulták, hogy ne az államtól várják a felemelkedést, hanem azok is, akik eddig az állam által nyújtott biztonságra építették életstratégiájukat, megtanulták, hogy ezen túl ez másképpen lesz. Vége annak, hogy életstratégiájukban az államra számíthatnak.

E ponton előreszaladok az időben. A Horn-Kuncze-kormány 1997-ben döntött a nyugdíjreformról, amellyel bevezették a második, tőkefedezeti nyugdíjpillért. A döntéshozók bizonytalanok voltak: hogyan fogadja majd a lakosság az öngondoskodást célzó tőkefedezeti nyugdíjpillér bevezetését, mennyien jelentkeznek majd át a magánpénztárakba. (Emiatt tették kötelezővé a részvételt a pályakezdők számára.) Nagy meglepetésre rövid idő alatt kétmillióan léptek át önként a magánpénztárakba. Szalai Júlia e jelenséget magyarázva arra jutott, hogy a magyarok azt a következtetést vonták le a megelőző évek tapasztalataiból, hogy életstratégiájukat nem építhetik az államra, nem bízhatnak meg benne.¹⁰ Ezért tódultak tömegesen a magánpénztárakba: jobban bíztak az azoktól várt majdani nyugellátásban, mint az állami nyugdíjban.

Mire a már régebben munkában állók és járulékot fizetők ehhez a döntéshez eljutottak, nemcsak a tervgazdaság összeomlásának sokkja hatott e döntésre, hanem a következő sokk, a Bokros-csomag sokkja is. Az 1995-ben a pénzügyi csődveszély elhárítását szolgáló gazdaságpolitikai intézkedések együttesét nevezi így a magyar politikai köznyelv. A gazdasági stabilizáció szempontjából ennek legfontosabb eleme a forint leértékelése és a vámpótlék bevezetése volt, aminek következtében nőtt az export és csökkent az import, viszont átmenetileg megugrott az infláció, miáltal a reálbér két év alatt 16, a nyugdíjak reálértéke 19, a fogyasztás 10 százalékkal csökkent. Így lehetett csökkenteni a pénzügyi egyensúlyhiányt. Voltak emellett a Bokros-csomagnak olyan elemei is, amelyeknek nem a rövid távú stabilizáció volt a fő funkciója (bár ahhoz is hozzájárulhattak), hanem a költségvetés kiadásai tételeinek olyan átrendezése, amely az egyszer elért stabilizációt követően az elért egyensúlyi pozíció tartós fenntartását volt hivatott előmozdítani. Ilyen intézkedésnek szánták a családi pótlék és a gyás jövedelemhatárhoz kötését, a gyed megszüntetését, egyes egészségügyi szolgáltatások (betegszállítás, fogászati kezelés) fizetősé tételét vagy a felsőoktatási tandíj bevezetését. Az életszínvonalat ezek az intézkedések kevésbé sújtották ugyan, mint az infláció emelkedése, de markánsabban érzékelhető, korábban soha nem tapasztalt módon tették kérdésessé a megszokott életviszonyokat,

¹⁰ Szalai Júlia (2000): A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról. *Századvég*, Új folyam, 17. sz., 67-89. old.

mindenekelőtt az egészségügy és a felsőoktatás ingyenességét. A parlamenti ellenzék (és a mellé álló más szervezetek, elsősorban a szakszervezetek) ezeket az intézkedéseket támadták a legélesebben, ezek váltak kormány és ellenzék szimbolikus összeütközésének terepévé. Így érte második sokként az embereket a Bokros-csomag. Míg a szocializmusban megszokott életkörülmények összetevői közül a kilencvenes évek elején a teljes foglalkoztatás, a munkahelyek biztonsága kérdőjeleződött meg, az évtized közepén azoknak a jóléti rendszereknek az ingyenes igénybe vételi lehetősége, amely korábban mindenki számára magától értetődő volt. E két sokk nyomán jutott el kétmillió aktív kereső ahhoz, hogy nyugdíjbiztosítását a törvény által megengedett mértékben az állami nyugdíjrendszerből a magánpénztárakhoz irányítsa át, vagyis az állami gondoskodás helyett az öngondoskodást válassza.

Újabb tíz év elteltével következett a harmadik, hatásában a korábbiaknál súlyosabb sokk. A második Gyurcsány-kormány 2006-os megalakulásakor a fenyegető pénzügyi csőd elhárítására azonnali stabilizációs intézkedéseket kellett hozni, amelyeket a kormány – a Bokros-csomag hagyományát követve – összekapcsolt az állami kiadásokat alakító mechanizmusok szerkezeti átalakításával, továbbá az egészségügyi, közigazgatási, közoktatási és közlekedési intézményrendszer állami intézkedésekkel történő karcsúsításával. A stabilizáció fő eszköze ezúttal különféle egyenes és közvetett adók emelése volt. (A tíz évvel korábbi eszközre: a vámpótlékra és az ezzel összefüggő ugrásszerű inflációnövelésre az EU-ban már nem volt mód.) Látványosan megtört a jövedelmek egy évtizede tartó folyamatos, a kétezres évtized elején nemzetközileg példátlan mértékű emelkedése. E tíz év alatt a reálbér 1996 és 2006 között 62 százalékkal, az átlagos nyugdíj reálértéke pedig (a korábbi 30 százalékos reálérték-vesztés után) 66 százalékkal nőtt, ami lehetővé tette a fogyasztás 59 százalékos bővülését. Ez a növekedés most hirtelen megállt: 2006 egészében még 3,4 százalékkal nőtt a reálbér, de 2007-ben már 4,4 százalékkal csökkent, és 2007-ben már a nyugdíjak reálértéke sem emelkedett. A reálbér 2008-ban 0,6 százalékkal emelkedett, majd 2009-ben – a válság hatására – újra 2,3 százalékkal csökkent, míg az átlagos nyugdíj reálértéke változatlan maradt, sőt 2009-ben még másfél százalékkal emelkedett is. (Mint ahogy ebben benne van a nyugdíjasok cserélődésének hatása, vagyis hogy a meghaltak átlagos nyugdíja alacsonyabb, az új nyugdíjasoké pedig magasabb, az e hatástól megtisztított reálnyugdíj-index 2007-2008-ban már évi 2 százalékos csökkenést mutatott, majd 2009-ben változatlan maradt.). Míg 2007-ben csak fél százalékkal csökkent, és 2008-ban majdnem ugyanennyivel emelkedett, 2009-ben már 7 százalékkal visszaesett a fogyasztás.

A jövedelemnövekedés megállítása mellett – akárcsak a Bokros-csomag idején – olyan intézkedéseket hirdettek meg, amelyek kérdésessé tették az egészségügy és a felsőoktatás szolgáltatásaihoz való ingyenes hozzáférés félévszázados gyakorlatát (vizitdíj, kórházi napidíj, tandíj), és az egészségügyben további intézkedések – a kórházi hálózat szűkítése és a gyógyszerfelírás újraszabályozása – miatt vált körülményesebbé az ellátáshoz való hozzáférés, noha a társadalombiztosítás által finanszírozott ellátás köre nem szűkült. Az ismétlődött meg, amit a lakosság a Bokros-csomag idején egyszer már átélt: csökkent az életszínvonal, és kérdésessé vált az állam által szervezett és finanszírozott szolgáltatásokhoz való, évtizedeken át magától értetődőnek tűnő térítés nélküli hozzáférés.

Amikor a miniszterelnök a 2006-os stabilizációs intézkedések bejelentésekor azt mondta, hogy „nem fog fájni”, igazat mondott abban az értelemben, hogy két évnyi minimális életszínvonal-csökkenésben, s azt követő újabb javulásban bíztak. A reálbérek és nyugdíjak 2006-2007-es csökkenése – mint az idézett számokból kitűnik – valóban messze elmaradt attól, amit akár a kilencvenes évek elején, akár az évtized közepén (a Bokros-csomag idején) szenvedtek el a magyarok. A kórházi rendszer átalakítása nem jelentette a szolgáltatások szűkítését (mint a Bokros-csomag idején a betegszállítás és a fogászat fizetőssé tétele). A vizitdíj, vagy akár – a rászorulóknak tett kivételekkel – a felsőoktatási tandíj tervezett mértéke nem fenyegette súlyos teherrel az igénybevevőket. A sokk mégis súlyosabbnak bizonyult, mint 1990-91-ben vagy különösen mint 1995-96-ban. Míg ugyanis az 1990-91-es életszínvonal-visszaesés, a foglalkoztatási biztonság hirtelen megszűnése olyan időpontban érte a magyarokat, amikor egy világrendszer omlott össze, és ugyanilyen változások történtek a többi átalakuló országban is, és ezek a hatások valamelyest még 1995-96-ban is tartottak, a 2006-os sokk az ezredforduló látványos konszolidációját, a sok éven át tartó folyamatos életszínvonal-növekedést követte. Az 1996-tól 2006-ig tartó erőteljes javulást az emberek a jövőre is kivetítették, életstratégiákat építettek rá (ez mindenekelőtt a tömeges hitelfelvételekben, építkezésben és autóvásárlásban, külföldi turizmusban jelentkezett). Nincs jobb jelzése ezeknek a várakozásoknak, mint az a politikai tény, hogy a Fidesz „Rosszabbul élünk, mint négy éve” kampányát a 2006-os választás előtt egyszerűen nem hitték el a választók.

Ebben a helyzetben robbant a miniszterelnök júniusi bejelentése az Új Egyensúly programról, majd szeptemberben nyilvánosságra került az őszi beszéd. Az ellenzéki Fidesz gátlástalanul ugrott rá a helyzetre: meglovagolva az azonnal kialakult becsapottság-érzést, sarcnak nevezte az adóemelés, népiértésnek az egészségügyi reformot, falurombolásnak a kisiskolák, kisposták és kihasználatlan vasúti szárnyvonalak bezárását. Hasonló retorikához folyamodott, mint korábban a Bokros-csomag, a privatizáció és a nyugdíjreform ellen, csak hogy ezúttal számára sokkal kedvezőbb helyzetben, amikor az – egyébként mérsékelt érdeksérelmeket okozó – intézkedések a korábbi, tartósan kedvező fejlődés megtörésével súlyos frusztrációt váltottak ki. Ahogy az újabb megbetegedés előhozza a korábbi, már kikezelt betegséget is, az újabb sokk hatása ráakódott a korábbiakéra, az újabb frusztráció felidézte az emlékezetben elraktározódott korábbi, s a kiábrándulás az egész rendszerváltó időszakra vetítődött, sokak fejében nem egyszerűen a kormányra, a kormánypártokra, hanem a húsz évre működő demokratikus intézményrendszerre. Ezért fordulnak el a felmérések szerint sokan a demokratikus értékektől, amelyeket összefüggésbe hoznak mindazzal, amiben csalódtak. (Ezért beszél a minden szavát alapos közvélemény-kutatásokra és politológusainak tanulmányaira építő Orbán „húsz zavaros évről”.) Így tagadta meg a rendszerváltás húsz évét egészben a 2010-es választás mindhárom nyertese (a Fidesz, a Jobbik és még az LMP is) a kampányban és a győzelmet követően is, és bukott el visszafordíthatatlanul az, ami a rendszerváltás két vezető pártjából, az MDF-ből és az SZDSZ-ből a kétezres évek végére maradt.

Hogy mit jelentett a három sokk, azt jól mutatja, hogy az amerikai Pew Research nemzetközi összehasonlító felmérése szerint míg 1991-ben még a magyarországi megkérdezettek 80 százaléka értett egyet azzal, hogy az ország a tervgazdaság helyett a piacgazdaságot választotta, 2009-ben már csak 46 százaléka, és ez a 34 százalékpontos csökkenés messze a legnagyobb arányú volt a régióban: Csehországban 87-ről 79, Lengyelországban 80-ról 71, Szlovákiában 69-ről 66 százalékra csökkent a támogatók aránya.¹¹ A drámai változást érthetővé teszi, hogy nálunk ma a 2009-ben megkérdezettek 72 százaléka szerint rosszabb a gazdasági helyzet, mint a rendszerváltás előtt volt, s csak 8 százalékuk szerint jobb, míg Csehországban 45 százalék szerint jobb és 39 százalék szerint rosszabb, Lengyelországban 47 százalék szerint jobb és 35 százalék szerint rosszabb, Szlovákiában pedig 29 százalék szerint jobb és 48 százalék szerint rosszabb.¹²

A magyar fejlődés sajátosságai

A 2006-os sokkhoz képest politikailag könnyebbként írva le a kilencvenes évek két sokkját, arra hivatkoztam, hogy azok egy világrendszer összeomlásával függöttek össze, és egybeestek a hasonló sorsú környező országok hasonló sokkjaival. (Az átalakulás első, nagy visszaesése szinte mindenütt súlyosabban vetette vissza az életszínvonalat, mint nálunk.) A magyarok – és általában a kelet-európaiak – nagy többsége sosem látta át, hogy miért jár a rendszerváltás életkörülményeinek ilyen romlásával. Magyarországon az első két, az életszínvonal visszaesésével járó időszakot lehetett az előző rendszer, illetve úgy-ahogy az előző kormány számlájára írni. De hogy ez is mennyire kevésbé segített, azt jól mutatja a populista mozgalmak népszerűsége nálunk is és más környező országokban is, például Tymínski lengyel elnökjelölt váratlan sikere már 1990-ben, nálunk pedig a Létminimum Alatt Élők Társasága népszavazási kezdeményezésének sikere vagy a Torgyán-féle Kisgazdapárt átmeneti térnyerése.

Az átalakulás folyamatának irányítására vállalkozó kormányoknak mindenütt különlegesen nehéz feladatot kellett megoldaniuk. A tervgazdaság összeomlása, a korábbi külgazdasági kapcsolatrendszer leépülése azt jelentette, hogy ezek a gazdaságok súlyos egyszeri veszteséget szenvedtek, és elhúzódó alkalmazkodási folyamatban kellett elérniük a gazdasági teljesítmény korábbi szintjét. A modernizálódó gazdaságban erre csak a korábbinál alacsonyabb szintű foglalkoztatás mellett volt lehetőség. Erőteljes nyomás nehezedett a kormányokra, hogy mielőbb álljon helyre a korábbi életszínvonal, az ő feladatuk viszont az volt, hogy ellenálljanak ennek a nyomásnak. Olyan költségvetési és jövedelempolitikához kellett ragaszkodniuk, amely biztosítja, hogy az újra növekedésnek induló gazdasági teljesítményt ne terhelje túl a fogyasztás növekedése, jusson forrás a növekedést szolgáló beruházásokra, és ne boruljon fel az egyensúly. A hasonló pozícióból induló átalakuló országok kormányai – mindenekellett a csehek, lengyelek és szlovének, de alighanem a szlovákok és románok is – a két évtizedes időszak egészében sikeresebbnek bizonyultak

¹¹ Two Decades After the Wall's Fall. End of Communism Cheered but now with More Reservations. Pew Research, Washington, 2009. 5. old.

¹² Uo., 47. old.

ebben. Nálunk az első két kormányzati időszakban az MDF-kormány és az első MSZP-SZDSZ-koalíció egészében még felelős módon kormányzott, és az első ciklusban felelősen viselkedett az ellenzék is. Mégis, már ekkor is voltak aggasztó jelek.

Lengyelországban és Csehszlovákiában a rendszerváltáskor az antikommunista ellenzék ernyőszervezetei, a lengyel Szolidaritás és a cseh Polgári Fórum illetve Szlovákiában Nyilvánosság az Erőszak Ellen által vezetett, széles támogatottságot élvező kormányok vállalták az átalakulás levezénylését. E kormányok a kommunista rendszertől való megszabadulás által kínált hatalmas politikai tőke birtokában láttak munkához, szakmai munkájukhoz a közgazdász-szakma legjobbjait mozgósították, nem állt szembe velük számottevő társadalmi támogatottságot élvező ellenzék, és ebben a pozícióban ezek a kormányok – nem igazodva választási megfontolásokhoz – felvállalták a gyors átalakulás áldozatos programját. Lengyelországban a rendszerváltás első két évében több mint 40 százalékkal csökkent a reálbér, Csehszlovákiában több mint 30 százalékkal, és ezzel megteremtették a későbbi fellendülés feltételeit. Magyarországon az első két évben csak 11 százalékkal, négy év alatt is csak 15 százalékkal csökkent a reálbér, ami a versenyképesség eléréséhez, az egyensúlyi növekedés elindulásához nem volt elegendő, és a stabilizáció terhét az évtized közepére tolták. Mások voltak ugyanis a politikai feltételek. Nálunk a korábbi állampárt veresége nem az első választáson, hanem az ezt megelőző négy igenes népszavazáson már eldőlt, a rendszerváltásra szerveződő erők pedig nem bújtak a Szolidaritáshoz vagy a Polgári Fórumhoz hasonló közös ernyő alá, hanem külön-külön szerveződtek meg és indultak el az első szabad választáson. Nem az dőlt el azon, hogy hogyan oszlik meg a hatalom a korábbi állampárt és a rendszerváltók között, hanem hogy ki kerül a rendszerváltó erők közül kormányra, és ki ellenzékbe. A rendszerváltó ellenzéki erők között voltaképpen már a lakiteleki találkozóval elkezdődött a versengés, amely az Ellenzéki Kerekasztal felbomlásával, az 1989. novemberi népszavazással a végletekig kiéleződött, az első szabad választás után pedig más országokétól eltérő politikai képletet teremtett: legitim kormányoldal az egyik, és hasonlóképpen legitim, demokratikus ellenzék a másik oldalon. A választás után a kormányoldal – mindenképp az MDF – és az ellenzék viszonyában jelen voltak a parlamentáris együttműködés elemei is, amelyek valamelyest érvényesültek a szakpolitikák – elsősorban a szociálpolitika – területén, miközben – mindenképp a média és a kultúra ügyeiben – tovább folyt és az egész cikluson végighúzódott az éles politikai harc. Az MDF-kormány nem volt képes eléggé bátor gazdaságpolitikára, és az első ciklus utolsó másfél évben – tekintettel a közeledő választásra – teret engedett a megalapozatlan költségeknek, a választások előtt már nem fékezte meg a gyorsuló egyensúlyvesztést.

Az 1994-ben hivatalba lépett szocialista-szabaddemokrata többség gazdaságpolitikájában háttérbe szorultak a választási megfontolások. Ha késve is, de végrehajtották az elődeik által nem felvállalt gazdasági stabilizációt, és intézkedéseikkel továbbvitték a piacgazdasági átalakulást. A szocialisták politikai kultúráját a lépésről lépésre reformáló MSZMP öröksége határozta meg, amely a hatvanas évek közepe óta ellenzéki kihívás nélkül, csak saját állampárti világképe (és persze a szovjet elvárások) által korlátozva, modernizációra törekedve intézte az ország ügyeit. Ez a tradíció tette alkalmassá arra, hogy a rendszerváltó szabad demokratákkal koalícióban reformok sorába vágjanak bele. A jobboldali ellenzék

viszont – amelynek a Fidesz lett a meghatározó ereje – nem volt partner az effajta felelős kormányzáshoz, és minden reformot és népszerűtlenné tehető intézkedést frontálisan támadott akkor is, ha az megfelelt a Fidesz korábbi álláspontjának, mint például a világhiállítás lemondása, a stabilizáció, az igazságügyi reform vagy a tervezett földtörvény-módosítás. (Így tett már csak azért is, mert maga a Fidesz a jobboldali választóközönséget kívánta elhódítani az MDF-től, a Kisgazdapárttól és a KDNP-től, s ekkor már az ő értékrendjükhöz igazodott.) A Bokros-csomag és az alapszerződések elleni totális támadás, majd a földtörvény módosításával szembeni népszavazási kezdeményezés jelezte: szemben az első ciklussal, amikor leginkább még a Fidesz ragaszkodott az MDF-kormányhoz fűződő partneri viszonyhoz, a második ciklusban a Fidesz irtotta ki még a csíráit is a partneri viszonyok, állandósítva a belpolitikai hidegháborút. Ezzel vált a többpárti demokráciára jellemző politikai verseny nálunk valóságos élet-halálharccá.

Ahogy a Fidesz 1994-98-ban ellenzékben rendelt mindent alá a politikai ellenfél legyőzésének, s saját korábbi álláspontjával szembe fordulva a világhiállítás lemondása, a stabilizációs csomag vagy a földtörvény liberalizálásának szándéka miatt is megtámadta a szocialista-szabaddemokrata kormányt, kormányra kerülve is teljesen a választói támogatás megőrzésének, a belpolitikai hidegháborúnak rendelte alá a gazdaságpolitikát. Erre szolgált a Széchenyi-terv, a kétszeri minimálbér-emelés, a köztisztviselői béremelés vagy – különösen – a lakáshitel-támogatások felelőtlen kiterjesztése is. 2002-től már az újra kormányra került szocialisták és szabad demokraták is alkalmazkodtak a Fidesz által teremtett háborús helyzethez. Ők is létrehoztak csonka kuratóriumot, ők is éltek az öninterpellációk gyakorlatával, ők is hozzájuk közel álló szakemberre cserélték le a Statisztikai Hivatal elnökét, és, ami szempontunkból a legfontosabb: ők is felelőtlen költségvetési politikába fogtak. Ott folytatták a választások után, ahol a Fidesz abbahagyta. Ahogy Orbán a kormányzás alapelvevé tette azt a gondolkodást, hogy minden csak akarat kérdése, de facto ők is felzárkóztak ehhez, „jóléti rendszerváltásként” illetve „korszakváltásként” jellemezve a számos területre kiterjedő fedezetlen jövedelemnövelést (50 százalékos közalkalmazotti béremelés, tizenharmadik havi nyugdíj stb.). Együttes erővel sikerült olyan benyomást kelteni, hogy nincsenek gazdasági korlátok, minden csak a kormányon levők jóakarátán múlik. Ez torkollott újabb ígéretversenybe 2006-ban. Hiába ígértek a szocialisták és szabad demokraták jóval kevesebbet, mint a Fidesz, ez a kevesebb is sokkal több volt, mint amit teljesíteni lehetett.

A sokk, ami 2006 nyarán bekövetkezett, annak volt a következménye, hogy egy évtizeden keresztül keltett olyan illúziókat a politikai osztály, amelyek messze elszakadtak a valóságos lehetőségektől. 2006-ban az emberek számára megmagyarázhatatlanul alakultak hirtelen, egyik napról a másikra rosszabbul a dolgok, mint amivel korábban kecsegtették őket, és ezért érezték becsapva magukat. Mesterségesen idéztek elő ahhoz hasonló jellegű, társadalmi méretű frusztrációt, mint amely az első világháború, illetve a nagy gazdasági világválság után a fasizmushoz vezetett. Ahogy akkor nem volt a milliók számára magyarázat életszínvonaluk hirtelen romlására, hiszen a gazdasági válság okait nem érthették, úgy nem volt más magyarázat a hirtelen romlásra most sem, mint valakik gonoszsága. Nincs mit csodálkozni azon, hogy ha a belpolitikai hidegháború bajnokai a kormányon levő szocialistákat és szabad

demokratákat – és persze a Nyugatot, a multikat, a kapzsi tőkéseket, akiket a szocialisták és szabad demokraták kiszolgáltak – tették felelőssé a megmagyarázhatatlan romlásért, ennek milliók adtak hitelt. Mi sem volt könnyebb, mint elhibázott gazdaságpolitikára, és emellett a lelepleződött ügyekre támaszkodva a korrupcióra vezetni vissza a helyzetet, illetve a két jelenséget összekapcsolva arra, hogy „szétlopták az országot”. Nemcsak becsapva érezhették magukat az emberek, de meglopva is. A belpolitikai hidegháborúba frissen bekapcsolódott újonc, a Jobbik pedig a történelmi elődök példáját követve nyíltan faji alapra is helyezte a bünbakkeresést. Megkönnyítette ezt, hogy a belpolitikai hidegháború fideszes veteránjai sem tartózkodtak attól, hogy kezdettől fogva („idegenszerűek”) a nemzeti elemet is belekeverjék az ellenségkép-alkotásba.

Mesterségesen idézett tehát elő a politikai erők összessége olyan helyzetet – és ebben aktív szereplők voltak a két cikluson át kormányon levő szocialisták és szabad demokraták –, amikor megmagyarázhatatlan marad az életkörülmények romlása, és az így súlyosbodó társadalmi méretű frusztráció kedvező talajul szolgál a hamis magyarázatok, a pártpolitikai, nemzeti és faji alapú ellenségkép-alkotás számára, sőt még arra is, hogy a bajokat a demokratikus politikai működéssel hozzák összefüggésbe. A már idézett nemzetközi összehasonlítás szerint nemcsak a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet támogatottsága csökkent drámai mértékben Magyarországon a régió más országaival összehasonlítva, de a demokratikus rendszeré is: nálunk 74-ről 56 százalékra csökkent 1991 és 2009 között az ezt helyeslők aránya, míg Csehországban változatlanul 80 százalékon maradt, Lengyelországban 66-ról 70 százalékra, Szlovákiában 70-ről 71 százalékra nőtt!¹³ Nem kell jobboldali, tekintélyelvű hagyományokhoz kötődni ahhoz, hogy a választók százezreit mindenből kiábrándítsa, ha hirtelenül romlik a helyzetük a kormányzásra vállalkozók felelőtlensége miatt, és ha felháborítják őket a napvilágra került súlyos korrupciós ügyek. Márpedig a kétezres évek végére ilyen tapasztalatok befolyásolták a magyarok gondolkodását és főleg érzéseit. Ezek hatására fordultak azokhoz a politikai erőkhöz, amelyek – a politikai harc szabályai szerint, de túllépve a gazdasági realitások tiszteletén és a politikai korrektség minden korlátján – megfogalmazták azt, amit a választók maguk éreztek. Nemcsak a kormányon levőkkel szembeni durva támadásoknak adtak hitelt a választók, hanem annak a nagyon általános, a konkrétság minimumát is nélkülöző üzenetnek is, hogy a kormányváltást követően majd minden jóra fordul. Nem feltétlenül azért szavaztak 2010-ben a Fideszre, de talán a Jobbikra sem azok, akik a húsz éven át mindig jobbra szavazókon kívül még rájuk szavaztak, mert a két párt antikapitalista, nacionalista és rendpárti állításokat fogalmazott meg, hanem egyszerűen azért, mert ők voltak az alternatíva a kormányon levőkhöz képest, akiket minden bajért felelőssé tettek. A Medián által az alkotmányozásban előtérbe kerülő főbb kérdésekről végzett közvélemény-kutatás¹⁴ azt mutatja, hogy ugyanazok a megkérdezettek, akik a pártszimpátiákra vonatkozó válaszadáskor többségükben ma is a Fideszt részesítik előnyben, e kérdések megválaszolásában sokszor egyáltalán nem követik a Fidesz álláspontját. (Mint ahogy 2004. decemberi népszavazáson sem követték.) Nem

---

¹³ Uo.

¹⁴ Nem kényszer, hanem... Felmérés az alkotmányozásról. HVG, 2010. 51-52. sz., december 25.

hinném, hogy azok az indulatok, amelyek a választók százezreit a felelőtlennek tűnő – az ellenzék által annak bélyegzett, s egyes időszakokban és vonatkozásaiban valóban felelőtlen – gazdaságpolitika következményei miatt, vagy a lelepleződött korrupciós ügyek miatt a szocialistákkal és szabad demokratákkal szembefordították, ne férhetnének meg az elemi demokratikus gondolkodással.

Elvégre a legfontosabb demokratikus élmény mégis csak az, hogy a választók szavazataikkal elküldhetik azt, akivel elégedetlenek. Ez az, amit a magyarok, akiknek történelmében ez az élmény ismeretlen volt, 1990 óta megtanultak, s ezt gyakorolták 2010-ben is. Igaz, hogy nincsenek évszázados demokratikus hagyományaik, mint az angoloknak vagy franciáknak, még félévszázadosak sem, mint a németeknek és osztrákoknak, de van felbecsülhetetlen értékű demokratikus tapasztalatuk az elmúlt két évtizedből: négyévenként elzavarhatják a kormányt. A korábban hivatkozott nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint a régió országai között Magyarországon a legnagyobb azok aránya, akik fontos értéknek tartják a szabad választásokat (70 százalék, míg Csehországban 57, Lengyelországban 43, Szlovákiában 43 százalék), és a különféle demokratikus kritériumok – a szabad választások mellett független bíróság, sajtószabadság, vallásszabadság, szólásszabadság, a hadsereg civil kontrollja – együttesét tekintve is a magyarok között a legnagyobb, 66 százalékos a támogatók aránya. Igaz, a megvalósult demokráciával a magyaroknak csak 17 százaléka elégedett, és ez a 49 százalékpontos különbség is a legnagyobb a régióban (Csehországban 30, Lengyelországban 31, Szlovákiában 25 százalékpont a különbség)¹⁵. Fontos tehát a magyarok számára a demokratikus önrendelkezés két évtized alatt megszerzett tapasztalata, és ettől erőszak nélkül nem is lehet őket megfosztani.

---

¹⁵ Two Decades After the Wall's Fall. ...21., 27. old.